

ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР ПОНЯТТЯ «ІРОНІЯ»

Здійснений філософський аналіз поняття «іронія», яке запропоновано розглядати як фігуру тексту культури, що репрезентує підміну наявного сенсу прихованим. Трансформація його змісту в різних історико-філософських контекстах дозволяє виявити такі фундаментальні ознаки іронічного дискурсу як рефлексивність, контрарність, аксіологічність.

Ключові слова: іронія, фундаментальні ознаки іронії, екзистенціал, логоцентризм, некласичне визначення іронії.

Актуальність філософського вивчення поняття «іронії» обумовлена трансформацією культурної парадигми, що відбувається на зламі тисячоліть. Центральні філософські категорії відкривають нові ракурси соціокультурного буття людини і привертають увагу дослідників до понять, які раніше займали маргінальне положення у класичній філософії.

Поняття «іронія» існує в різних історико-філософських контекстах (починаючи від Сократа, Арістотеля і до Постмодернізму). Кожна епоха привносила свої нюанси в його зміст, але в жодній системі категорій воно не могло претендувати на провідну роль. Тому остаточного визначення це поняття не набуло в жодній з філософських систем, а перспективи його розвитку та вивчення залишаються відкритими.

На сьогодні найбільш вивченими у філософії є такі аспекти іронії, як-от: історичний (О. Лосєв, В. Шестаков, П. Гайденко, Т. Гайдукова, Р. Габітова), функціональний у сенсі доміанти художнього напрямку (М. Берковський, В. Ванслов, І. Славов), досліджено роль іронії в художньому методі (М. Берковський, М. Бахтін), у структурі комічного (Ю. Борєв, Б. Дземідок, І. Пасі, В. Пропп), вивчено ціннісний та психологічний аспекти іронії (А. Вереш, Е. Кіршбаум, В. Півоев).

Попри існування значного масиву літератури, в якій більшою чи меншою мірою висвітлюються різні аспекти обраної проблеми, все ж стан її наукового осмислення не можна визначити достатнім. І не лише тому, що поняття іронії не було у вітчизняній теоретичній думці окремим предметом вивчення, а й через те, що ряд вузлових моментів осмислюваного феномену залишається поза увагою дослідників.

Мета дослідження полягає у відтворенні філософського розуміння поняття «іронія» та встановлення фундаментальних ознак іронічного дискурсу.

Під іронією у буденному сенсі розуміється насмішка, обман, облуда або зневага. На відміну від простого обману іронія постає видінням ніби у подвійній експозиції, коли твердження і заперечення, що його знімає, стають явними. Як удавання іронія двозначна, вона є зневагою під виглядом похвали або огудою під виглядом лестощів. Отже, виявляється її небайдуже ставлення до світу: іронія може змінюватися від апатії до агресивності та бунту, набуваючи тональності від веселого, доброзичливого жарту до сатири або сарказму.

Історичну генезу підходів до розуміння іронії відкриває раціоналістична інтерпретація, яка абсолютизує її гносеологічний вимір.

Іронія виникає як один з перших способів людської рефлексії, яка ще не сягає рівня логічного, а має характер переходу від чуттєвого до раціонального. Тому естетична проекція іронії є найбільш очевидною. Звідси випливають художні пошуки Античності (Арістофан), не лише в комедії, але і в трагедії, що свідчить про контрарну природу іронізму, яка від початку поєднує серйозне і смішне.

Філософський зміст іронії вперше формується в діалогах Сократа, який закріпив софістський поворот від натурфілософії до людини як центральної проблеми у давньогрецькій філософії. Він застосовує її як техніку відкриття істини. Термін «сократична іронія», який зустрічається вже в Арістотеля, стає знаком, що демонструє зазор між видимістю і сутністю, гадкою і розумінням. Гносеологізація проблеми іронії продовжується у текстах Платона і Ксенофонта, де остання сама вже стає предметом свідомого аналізу, а не лише творчим рухом пізнавальної стратегії.

Не лише філософська творчість Сократа, але і все його життя (як стиль поведінки, так і епілог життєвого шляху) спонукали до вивчення іронії. Це сприяє розширенню її тематики в античній філософії, де вона інтерпретується в етичній площині (риси величі душі, «протилежність хвастошам» (Аристотель), або «умиротворення чужих пристрастей» (Теофраст), або «фігура, яка розуміється інакше, ніж вона сама себе виявляє» (Квінтіліан).

Евристичний потенціал сократичної іронії був настільки великим, що неодноразово ставав предметом філософського аналізу (Г. Гегель, С. К'єркегор, О. Лосєв, П. Гайденко), але не за доби Середньовіччя або Відродження, оскільки перша пронизана пафосом поклоніння божественному, а друга – апологією гуманізму. У ці періоди іронія знову стає лише естетичним засобом, здатним оживити форму («Похвала глупоті» Е. Ротердамського, повчання схоластів «простаком» М. Кузанського) філософського тексту, але не його зміст. Лише художні твори Рабле, Боккаччо, Костера демонструють незнищеність феномена іронії, що у ці суворі часи живиться «народною сміховою культурою» (М. Бахтін), яка залишається викликом «більшості, що мовчить» (А. Гуревич).

Новоєвропейська філософія знов-таки не звертається до іронії, оскільки критика схоластичних методів обґрунтування істини не поширюється на пафос і серйозність намірів класичного раціоналізму. У прагненні всебічної раціоналізації буття логоцентризм втрачає зв'язок істини з її онтологічним корінням. Отже, перехід від чуттєвого до раціонального не може стати справою іроніка, а пояснюється або як божественне диво у рішенні психофізичної проблеми Р. Декартом, або тлумачиться як «напередвстановлена гармонія» Г. Лейбніцем. Лише у філософії історії Дж. Віко іронія інтерпретується як «троп, що силою рефлексії надягає на себе маску істини» і є ознакою найбільш розвинутого етапу історії людства. Історичний підхід до розуміння іронії найбільш відчутний у теорії романтизму.

Романтизм як «естетична метафізика» (Г. Гадамер) відкидає прагнення логоцентризму гранично раціоналізувати всі виміри буття людини і розглядає прагнення розуму вийти за межі досвіду як «шахрайську іронію» (Й. Гете). На противагу цьому, романтична іронія, відштовхуючись від фіхтеанської тези про абсолютного суб'єкта, стає «нескінченною негативністю» і принципом «трансцендентального буффо» (Ф. Шлегель). Іронія стає смислотвірним принципом не лише для фундатора єнського романтизму, але і й для інших романтиків, а також неоромантиків. Е. Гофман визначає її як «засіб зібрання світу у цілісність», а К. Зольгер – «сферу взаємопереходу ідеї й дійсності».

Іронія у романтичній трансформації раціоналізму стає інструментом заперечення всіх авторитетів і традицій, як античних, так і класичних, та рефлексивною дистанцією, яка дозволяє романтику зануритися в історію або мистецтво, але не дозволяє зробити остаточний вибір. Іронія підносить митця над своїм творінням, але, з іншого боку, зумовлює «трагедію естетизму» (П. Гайденко) і, врешті-решт, романтизму взагалі (Ф. Степун).

Негативні наслідки ексцентричної пози іроніка зазнали раціоналістичної і екзистенціалістської критики. Перша розглядала іронію як крайню форму суб'єктивності у її поверхневому розумінні (Г. Гегель), друга – як форму вираження протиріччя з дійсністю (С. К'єркегор), а не вирішення цієї опозиції, як вважали романтики. Ці протилежні за змістом стратегії критики поєднує те, що вони хоча і віддають належне «негативній нескінченності» суб'єкта, але залишають іронію на нижчих щаблях розвитку духу: Гегель – мистецтва як вихідного пункту Абсолютної Ідеї, К'єркегор – естетичній стадії шляху людини до Бога. Відрізняється екзистенціалістська критика від раціоналістичної тим, що переводить іронію з позиції свідомості у спосіб існування людини, що відкриває можливості некласичного розуміння іронії.

Подальша проблематизація іронії у філософській думці відбувається за умов подолання класичного ідеалу раціональності. За добу Модернізму просвітницька віра в авторитет розуму була втрачена. Це привело до трансформації картини світу. Тепер він розуміється не як центрована система, завжди тотожна сама собі, а як мінливий потік життя, рухлива структура, що змінює правила своєї поведінки в залежності від контексту. При такому розумінні іронія стає засобом руйнування сталих метафізичних систем, зброєю, яка носить не логічний, цілораціональний характер, а швидше естетичний. Вона створює і заповнює собою дистанцію від логоцентричних настанов класичного раціоналізму до абсурду інтеракції атомарних фактів.

У класичному стилі філософування іронія вказувала на щось приховане, розрив ідеалу та дійсності, предмету та поняття, тоді як в некласиці – немає прихованого, все оголюється, заглиблюється у неопосередковане розумом буття, «життєвий порив». Л. Віттгенштайн претендує на пізнання не «істинного знання», а «істинної конкретності», іронія має не втручатися в правила

функціонування мови, а репрезентувати їх; Х. Ортега-і-Гассет – на виникнення зворотної сократичної «нешанобливої іронії» Дона Хуана, що розкриває «норму повноти життя»; Т. Манн – протиставляє розуму «іронію серця», що обходить романтичний суб'єктивізм і відтворює «гуманістичну цілісність людини».

У постмодерністському стилі філософування іронія стає фундаментальною універсалиєю, яка структурує соціокультурний ландшафт і екстраполює свої властивості на інші форми культури. У західній літературі ці контури представлені низкою концепцій: «іронічний код» Р. Барта, «ліберальний іронізм» Р. Рорті, «пастиш як біла іронія» Ф. Джеймсона, «іронія – метамовна гра» У. Еко. Висвітлення постмодерністського змісту іронії знаходимо також у працях М. Бланшо, Ж. Бодрійара, Ж. Дельоза, Ч. Дженкса, Ж.-Ф. Ліотара, І. Хасана.

Аналіз поняття «іронія» виявляє низку родових і суміжних понять, які дозволяють поглибити розуміння його суперечливої природи, у двох аспектах – естетичному (трагічне, комічне, дотепність, каламбур, пародія, сатира) і культурологічному (гра, символ, карнавал, цинізм). Перша група понять розкриває процесуальний характер іронії в переході від чуттєвого рівня до раціонального, а, отже, естетична проекція їх є найбільш очевидною. Оскільки являє собою фіксацією безпосереднього і в той же час дистанцією від нього. Другі виявляють спорідненість іронічності з іншими універсальними формами культури.

Спроби охарактеризувати іронію з різних боків у світлі різних підходів і відношень наштовхуються на певні труднощі, зумовлені тим, що іронія залежить від функціональної заданості та контексту в різних конкретних проявах, що ускладнює також завдання типологічного опису іронії.

Серед нечисленних спроб систематизації видів іронічного відношення вартує на увагу типологія іронії, запропонована англійським ученим Р. Брауном. Він розрізняв: 1) риторичну іронію; 2) іронію поведінки; 3) іронію подій; 4) драматичну або діалектичну іронію. Ця типологія заснована на соціологічному підході та практично не враховує види іронії з інших сфер культури.

Німецький філософ Р. Янке розглядав різновиди іронії, але не ставив завдання щодо їх класифікації, обмежившись їх розподілом на дві типологічні групи: «малої» іронії або іронії як способу, та «великої» іронії або переживання.

За силою ідейно-емоційної оцінки ще М. Ломоносов виділяв такі три типи іронії: 1) сарказм (іронія в наказовій формі); 2) харієнтизм (іронія з приводу дивного, смішного і непристойного); 3) астеїзм (чемне глузування). У цілому М. Ломоносов визначив іронію як вид риторичного тропа [1, 256-257].

Близький до цієї типології розподіл іронії на види можна знайти у О. Лосєва. По-перше, це м'яка або добродушна іронія, прикладом якої у Гомера є зваблення Герою свого владного чоловіка. По-друге, глузлива іронія, коли хтось або щось набуває невластивої риси, що ще більше підкреслює її відсутність. По-третє, сарказм, який О. Лосєв визначав як «іронізування з певним знущанням» [2, 73].

Зважаючи на контекст іронії в різних функціональних сферах, російський дослідник В. Півоев виділяє: 1) приховану іронію, коли суб'єкт приховує свою негативну оцінку і разом з тим висловлює її через контекст; 2) відкриту іронію, яка не приховує своєї негативної оцінки та вказує на неї безпосередньо через загальновідомий контекст [4, 58].

Болгарський дослідник іронії І. Пасі говорив про подвійність іронії у плані її активності: «Її діапазон простягається від апатії до агресивності, до сарказму. До апатії тяжіють гумористична і риторична іронії, до протилежного полюсу – зла, сатирична і саркастична» [3, 75].

За тональністю та формами вияву російський дослідник В. Пігулевський виділяє такі різновиди іронії: 1) комічна іронія – насмішка над світом, яка протиставляє необхідності світу (природній, соціальній або моральній) вільну гру уяви; 2) сатирична іронія – осміяння з метою «бичування пороків»; 3) трагічна іронія – оманлива видимість з драматичними наслідками; 4) нігілістська іронія – наруга, на яку наражається світ, людина або її цінності (супроводжується цинізмом, чорним гумором, фарсом або гротеском); 5) скептична іронія – недовіра суб'єкта до реальності або самого себе, яка передбачає неясність, невизначеність становища особи (тріумф або поразка?) і розуміння нестійкості, хиткості світу або системи цінностей; 6) абсолютна або радикальна іронія – «дух безладу», гра тексту або об'єкта проти змісту (універсального значення) у просторі інтертекстуальності; гра, яка інсценує плюралістичний всесвіт, утворює нашарування, колажі, шви культурного тексту та змінює умови особистісної ідентичності [5, 45-46].

Отже, сформулюємо наступні висновки. Філософський зміст поняття «іронія» можна уточнити як фігуру тексту культури, що репрезентує підміну наявного сенсу прихованим.

Експлікація цього терміна розкриває його співвідношення з низкою суміжних понять культурології (гра, символ, карнавал) та естетики (трагічне, комічне, дотепність, каламбур, пародія, сатира). Встановлені наступні фундаментальні ознаки іронії: рефлексивність (не є складовою природної настанови свідомості, являє собою ознаку навмисного зусилля, позиції рефлексії, але водночас виявляє її обмеженість, обумовленість культурним контекстом); контрарність (свідчить про процесуальний, синтетичний характер іронії, що поєднує контекстуальні протилежності, про необхідність переходу від одного сенсу до іншого); аксіологічність (становить інтенцію людини до комунікації, у процесі якої формується оціночне судження щодо її суб'єктів). Таким чином, іронія є не лише позицією людської свідомості, а й екзистенціалом людського буття, що за певним скінченням вираженням вказує на можливість розкриття, подальшого становлення.

Література:

1. Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. 7. – С. 89–378.
2. Лосев А. Ф. Ирония античная и романтическая // Эстетика и искусство: Из истории домарксистской эстетической мысли. – М.: Наука, 1966. – С. 54–85.
3. Паси И. Ирония как эстетическая категория // Марксистско-ленинская эстетика в борьбе за прогрессивное искусство. – М., 1980. – С. 60–84.
4. Пивовев В. М. Ирония как эстетическая категория // Философские науки. – 1982. – №4. – С. 54–61.
5. Пигулевский В. О. Ирония и вымысел: от романтизма к постмодернизму. – Ростов-на-Дону: Фолиант, 2002. – 418 с.

Гейко С.Н. Философский анализ понятия «ирония». *Осуществлен философский анализ понятия «ирония». Иронию предложено рассматривать как фигуру текста культуры, представляющую подмену имеющегося смысла потаённым. Трансформация содержания данного понятия в разных историко-философских контекстах позволяет выявить такие фундаментальные признаки иронического дискурса как рефлексивность, контрарность, аксиологичность.*

Ключевые слова: ирония, фундаментальные признаки иронии, экзистенциал, логоцентризм, неклассическое определение иронии.

S. Geiko. The category of irony: philosophical analysis. *The article is devoted to philosophical research of irony category, which is proposed to review as cultural context figure, representing the substitution of existing sense by hidden one, and fixing the interruption of common perception or communication and intention to sense creation renewal. The transformation of sense in different cultural paradigms allows revealing of such fundamental features of ironical discourse as reflectivity, contrariety, axiology. The strict definition of culturological and aesthetical terms, close to irony, their specific and interrelation, reveals the content of this cultural universal term. The holistic historical and cultural understanding of irony, as human conscience position and human being existential, which indicates to possibility of its' further establishment, is proposed into dissertation.*

The cultural transformations of irony term reveal the genesis of its' philosophical content. The classical metaphysics understood irony as methodological strategy of knowledge acquiring, but modern and postmodern modality philosophy underlines its' human measured content. Non classical interpretation of ironical discourse denies the overpower of logocentrism and rehabilitates the direct human feelings sphere. During the process of total semiotic reformation of culture irony looses the destructive potential, becomes the therapeutically procedure and deep quotation, representing the intertextuality of culture, but denies the possibility to prove ontological authenticity or creative originality.

Key words: irony, fundamental features of irony, existential, logocentrism, non classical characteristic of irony.